

Filip Schmidt

Uniwersytet Adama Mickiewicza

Joanna Mizielińska

Instytut Psychologii PAN

Agata Stasińska

Instytut Psychologii PAN

Marta Olcoń-Kubicka

Instytut Filozofii i Socjologii PAN

Magdalena Żadkowska

Uniwersytet Gdański

Joanna Jasińska

Uniwersytet Warszawski

Mateusz Halawa

Instytut Filozofii i Socjologii PAN

W STRONĘ SOCJOLOGII PARY: PROPOZYCJA PARADYGMATU TEORETYCZNO-BADAWCZEGO

Przedmiotem artykułu jest program teoretyczno-badawczy ujmujący parę intymną jako formę praktykowania bliskości, miłości i troski, zakorzenionych w praktykach życia codziennego. W ramach tego programu proponujemy analizę o charakterze: relacyjnym, nienormatywnym, intersekcjonalnym oraz procesualnym. Najpierw wyjaśniamy, dlaczego kategoria pary intymnej jest użyteczna, uzupełniając, a także zastępując takie kategorie, jak rodzina, jednostka i gospodarstwo domowe. Druga część tekstu jest poświęcona korzyściom, które wnoszą do badań par intymnych teorie praktyk społecznych, z ich naciskiem na wiedzę milczącą i habitualną, cielesność i emocjonalność, materialność oraz symbolikę i kontekst działań. Proponowany program teoretyczno-badawczy stanowi syntezę kilku nurtów teoretycznych i został przepracowany w toku szeregu zrealizowanych w Polsce projektów badawczych.

Słowa kluczowe: para; rodzina; intymność; teoria praktyk; relacyjność

Filip Schmidt, Instytut Socjologii UAM, e-mail: fschmidt@amu.edu.pl; Joanna Mizielińska, IP PAN, e-mail: jmizielinska@psych.pan.pl; Agata Stasińska, IP PAN, e-mail: astasinska@psych.pan.pl; Marta Olcoń-Kubicka, IFiS PAN, e-mail: molcon-kubicka@ifispan.waw.pl; Magdalena Żadkowska, Instytut Filozofii, Socjologii i Dziennikarstwa UG, e-mail: magdalena.zadkowska@ug.edu.pl; Joanna Jasińska, Instytut Studiów Społecznych UW, e-mail: joanna.m.jasinska@gmail.com; Mateusz Halawa, IFiS PAN, e-mail: mateuszhalawa@gmail.com

Towards a Sociology of Intimate Couples: A Theoretical Model and Research Paradigm

Abstract

The article, which opens the thematic section on the sociology of intimate couples, offers a theoretical and research program for the studies of intimate life. Its core is the conceptualization of intimate relations as different forms of closeness, love and care embedded in everyday practices. An intimate couple is presented in a relational, not normative, intersectional and processual approach. The article consists of two parts. The first explains why the category of intimate couple is useful in partially replacing and partially complementing such categories as family, individual, and household. The second part focuses on benefits the theory of social practice brings to the research on intimate couples, with the emphasis on silent and habitual knowledge, carnality and emotionality, materiality, symbolism and the context of practices. The presented theoretical and research program that synthesizes the trends from several sociological areas, both practical and theoretical, has been elaborated on the basis of a number of research projects undertaken in Poland.

Keywords: intimate relationships; family; intimacy; practice theory; relationality

Wprowadzenie

Niniejszy tekst otwiera blok tematyczny poświęcony socjologii pary. Przedstawiamy w nim program analizy życia intymnego, jaki wyłania się z licznych prac teoretycznych i empirycznych, natomiast nie doczekał się jeszcze w polskiej socjologii wyraźnej eksplikacji. Humanistyka ma tendencję do mnożenia nowych subdyscyplin i zwrotów paradygmatycznych, jednak chcemy wykazać, że w tym wypadku nie chodzi jedynie o nową etykietkę, ale o wartościowy program teoretyczno-badawczy, wypracowany w toku realizacji szeregu projektów empirycznych. Projekty te łączy zarówno przedmiot, którym jest para intymna, jak i w dużej części filozofia oraz metoda jej analizy i badania, które w skrócie możemy określić takimi wymiarami jak: relacyjność, nienormatywność, procesualność oraz zakorzenie w praktykach.

Dla tak zarysowanego programu można znaleźć liczne, choć rozproszone, inspiracje teoretyczne i częściowo – badawcze. Są to, po pierwsze, prace skupiające się na relacji intymnej jako ciągłym dokonaniu: szczególnym typie komunikacji (Luhmann 2003, 2008), formie reprodukcji społecznej (Giza-Poleszczuk 2005), pracy relacyjnej w odniesieniu do ekonomicznych transakcji między dwojgiem (Zelizer 2012) albo jednej z form praktykowania troski i pokrewieństwa (Gabb i Fink 2018; Mizieleńska 2017; Gabb 2008; Carrington 1999). Po drugie, *nowe studia nad rodziną*, w których od lat siedemdziesiątych XX wieku mówi się o potrzebie odejścia od zideologizowanej

i normatywizującej koncepcji „rodziny” (Levin i Trost 1992; Morgan 1996; Bernardes 2008; Cheal 2008; Gabb 2008; Szlendak 2010; Bieńko 2013) oraz postuluje się badanie *praktykowania rodziny* raczej niż *bycia rodziną* – *doing family vs being family* (Morgan 2011a, 2011b; por. Finch 2007). Po trzecie, prace analizujące przemiany intymności i rodziny w kontekście historycznym (Flandrin 1998; Luhmann 2003; Giza-Poleszczuk 2005; Wiślicz 2012) i w ten sposób wykazujące, że tworzenie pary jest mocno związane z kontekstem społecznym i formami uspołecznienia właściwymi dla danej epoki. Po czwarte – program teoretyczno-badawczy Jeana-Claude’a Kaufmanna, autora *Socjologii pary* (*Sociologie du couple*), we Francji już siedmiokrotnie wznawianej i licznych innych prac na temat par (Kaufmann 1992, 1999, 2008, 2010; por. Tarkowska 2009; Żadkowska 2012, 2016, 2017; Schmidt 2010, 2012, 2015). Po piąte, badania socjologów niemieckich, posługujących się pojęciami związku intymnego, pary intymnej oraz związku dwojga (*Zweierbeziehung*), od lat wskazujące na postępującą autonomizację tego typu relacji względem relacji rodzinnych (Lenz 2009) i analizujących pary przez pryzmat praktyk życia codziennego (Koppetsch i Burkart 1999). Po szóste wreszcie – teorie praktyk społecznych (por. Schatzki 1996; Schatzki i inni 2001; Reckwitz 2002; Kaufmann 2004; Shove 2003; Smart 2007).

Proponujemy program, który czerpiąc z powyższych inspiracji, wyrasta jednak przede wszystkim z badań i co ważne – badań przeprowadzonych w Polsce. To właśnie w toku zmagania z materią empiryczną doszliśmy do wniosku, że kategorie pary i praktyk są płodne poznawczo i potrzebne dla wyjścia poza niektóre przyzwyczajania myślowe ograniczające dotychczasowe wysiłki nakierowane na zrozumienie intymności i jej przemian.

Tekst składa się z dwóch części.

Pierwsza poświęcona jest parze intymnej jako jednostce analitycznej, częściowo uzupełniającej, a częściowo zastępującej takie kategorie, jak rodzina, jednostka i gospodarstwo domowe. Proponujemy traktować relacje intymne jako różne formy praktykowania bliskości, miłości i troski. Wskazujemy, że elastyczne pojęcie pary intymnej pozwala, po pierwsze, na analizowanie formy uwikłania dwojga ludzi w relacje rodzinne jako jednej z wielu zmiennych opisujących tego typu relacje; po drugie, na uniknięcie normatywizacji i łatwo falsyfikowalnego założenia o istnieniu jednej powszechnej i ahistorycznej formy *bycia we dwoje* oraz uznawania jednej z form rodziny lub intymności za domyślną, a pozostałe – za odstępstwa od normy; po trzecie, na ujmowanie pary jako procesu, a różnych *form życia rodzinnego lub intymnego* jako jego etapów. Następnie wyjaśniamy, dlaczego para nie jest po prostu sumą jednostek oraz dlaczego należy uważać z utożsamianiem jej z pojęciem gospodarstwa domowego, powszechnego w statystyce publicznej, ale nieprzystającego dobrze do współczesnych form *bycia razem* oraz budowania życia i zamieszkania we dwoje.

Druga część tekstu poświęcona jest pojęciu praktyk oraz kategorii i wytycznych stosowanych w teoriach praktyk jako narzędzi dobrze sprawdzających się w planowaniu i interpretowaniu proponowanych przez nas badań par intymnych i ich życia codziennego.

Dlaczego para?

Punkt wyjścia dla tego bloku tekstów w „Studiach Socjologicznych” stanowi następująca teza: przedmiotem wartym socjologicznego namysłu, teoretycznej konceptualizacji oraz badań empirycznych jest *związek intymny* oraz jego najczęstsza forma, jaką jest *para intymna*. Pod tym pojęciem rozumiemy związki tworzone przez dwie osoby, które same siebie uważają za parę oraz/lub (ale częściej *oraz*) których inni za taką parę uważają. Sposób wyrażania faktu tworzenia takiej pary bywa różny: mówi się o tworzeniu pary, ale też o *spotykaniu się*, *byciu ze sobą*, *byciu w związku*, a w przypadku instytucjonalizacji pary – o *byciu małżeństwem*. Tak rozumiana para może być zatem parą małżeńską, ale nie musi; podobnie też może, ale nie musi, mieszkać razem. Forma instytucjonalizacji czy formalizacji związku oraz sposób codziennego gospodarowania jej członków – to jedne z najważniejszych zmiennych różnicujących pary. Tak samo warto potraktować płęć (pary tej samej i odmiennej płci) i kwestię (nie)posiadania dziecka/dzieci, a w dalszej kolejności – inne parametry określające parę.

Sensem każdej definicji jest to, co pozostawia ona poza swoim przedmiotem – rozróżnienie, którego dokonuje. Proponujemy uczynić przedmiotem analizy parę, aby przezwyciężyć ograniczenia, jakie pociąga za sobą opisywanie intymności wyłącznie przez pryzmat takich kategorii, jak *rodzina*, *jednostka* (albo suma dwóch jednostek) oraz *gospodarstwo domowe*.

Dlaczego para, a nie tylko rodzina?

Obszarem obejmującym opisane powyżej zagadnienia jest przede wszystkim socjologia rodziny. Dlaczego proponujemy, aby zająć się także albo przede wszystkim parą intymną, relacją intymną lub *byciem razem*? Są ku temu co najmniej trzy powody. Pierwszy można skrótowo określić jako relacyjność i kontekstualność, drugi jako nienormatywność, a trzeci jako procesualność.

1. Relacyjność i kontekstualność

Czy para intymna nie jest elementem lub pochodną rodziny? Odpowiedź zależy od tego, jak rozumieć rodzinę. Problematyczne wydaje się wciąż często spotykane definiowanie jej jako „podstawowej komórki społecznej” lub określanie przez pryzmat stałego zestawu funkcji, które pełni lub powinna pełnić (zob. Tyszka 1990; Dyczewski 1994; Adamski 2002). Pierwsze podejście

sprzyja nie tylko dokonywaniu normatywnych rozstrzygnięć, co/kogo można uznać za rodzinę, a kogo nie, lecz przede wszystkim – zdroworozsądkowemu myśleniu w kategoriach statycznych bytów i ich cech. Rodziny nie zobaczymy jednak „usadzając za stołem rodziców z dziećmi” (Giza-Poleszczuk 2005: 10), lecz raczej identyfikując mechanizmy i motywacje, które ujawniają się w skoordynowanych działaniach jednostek, ich efektach oraz artefaktach, prowadząc do reprodukcji układów społecznych nazywanych rodzinami (tamże). Podobnie rzecz się ma z wyliczaniem funkcji rodziny, które często są głównie odzwierciedleniem oczekiwań i stereotypów kojarzonych z hasłem „rodzina”, a po drugie oferują ograniczoną moc wyjaśniającą: funkcja socjalizacyjna, emocjonalna, opiekuńcza, stratyfikacyjna, rekreacyjna itd. równie dobrze mogą opisywać instytucję edukacyjną czy relację towarzyską. Rodzina to zatem pojęcie o wysokim poziomie abstrakcji, któremu sens nadaje dopiero kontekst społeczny, zmienny kulturowo i historycznie (por. Jabłoński i Ostasz 2001; Giza-Poleszczuk 2005; Mizielińska 2009; Schmidt 2015). Jeśli szukać dla nich wspólnego mianownika, relacje tworzące rodzinę (i różne formy ich instytucjonalizacji), można potraktować jako odpowiedź na kilka podstawowych wyzwań ludzkiej egzystencji i próbę ich regulacji (por. Giza-Poleszczuk 2005; Jabłoński i Ostasz 2001). Mamy tu na myśli seksualność i pokrewieństwo (przyciąganie się partnerów i potencjalnie powstawanie potomstwa), pokoleniowość (opieka i reprodukcja społeczna) oraz zdobywanie i podtrzymywanie warunków egzystencji (reprodukcja ekonomiczna, zamieszkiwanie, gospodarowanie).

Z tej perspektywy tworzenie par intymnych, a zwłaszcza par trwałych (a przede wszystkim wychowujących dzieci) historycznie było silnie wplecione w kontekst rodziny i szerszej społeczności (Flandrin 1998; Jabłoński i Ostasz 2001; por. Schmidt 2015: 44–50). W skrajnych wypadkach, zinstytucjonalizowana para była całkowicie „roztopiona” w nadrzędnych wobec niej grupach, klanach, rodach czy plemionach, do których przynależeli kobieta i mężczyzna. W niektórych społeczeństwach para nie utrzymywała nawet na co dzień silnych kontaktów ze sobą, a dzieci przynależały nie tyle do swoich rodziców, ile do odpowiedniej grupy kobiet lub mężczyzn w określonym wieku, w której spędzały większość czasu (Jabłoński i Ostasz 2001: 74 i n.). Jednocześnie można zwykle odróżnić od siebie dwa typy relacji: poziome (intymność między dwojgiem ludzi) i pionowe (rodzicielstwo i transfer międzypokoleniowy) oraz analizować różne konfiguracje, w które mogą wchodzić. Również przed wyraźnym wyodrębnieniem się współcześnie rozumianej sfery prywatności oraz przeniknięciem idei romantycznej miłości do praktyki tworzenia związków istniały emocje, praktyki i zwyczaje związane z relacją między dwojgiem ludzi. Spory ich zakres funkcjonował natomiast poza instytucjonalnymi formami rodzinnymi, na marginesie tego, co publiczne i prawomocne – od schadzek i stosunków seksualnych przedmałżeńskich i pozamałżeńskich po nieślubne mieszkanie (Kuchowicz

1983; Mitterauer i Sieder 1991; Wiślicz 2012; Szarota 2011; por. Schmidt 2015). Z tego powodu nasza wiedza na ich temat jest ograniczona, często oparta na relacjach tylko z tych sytuacji, w których doszło do upublicznienia tego, co intymne (głównie na skutek pojawienia się niemajątkowej ciąży, jak pokazują zeznania w księgach sądowych, zob. Wiślicz 2012) lub zapośredniczona przez teksty kultury, na czele z pieśniami i lirykami (Barańska 1975; Węzowicz-Ziółkowska 1991). Pojawienie się potomstwa (lub sama taka potencjalność) oraz uwikłanie w materialność (domostwo, gospodarstwo, przedmioty) i jej związki z rodziną pochodzenia (reguły używania oraz dziedziczenie) sprawiały zwykle, że para przestawała być ściśle intymna (por. Simmel 2008: 398–407), zyskiwała społeczny charakter, a jej istnienie sankcjonowała obecność osób trzecich, od krewnych przez sąsiadów po kapłana (por. Simmel 2005: 100).

Proponujemy zatem przyjąć, że relacje intymne cechuje zmieniający się w czasie stopień formalizacji oraz autonomii względem relacji rodzinnych. W każdej epoce historycznej istnieją formy i poziomy instytucjonalizacji bycia parą: obok małżeństw mamy do czynienia z wchodzeniem w przelotne relacje seksualne, flirtem, związkami niemajątkowymi, różnymi formami spotkań towarzyskich wielu potencjalnych partnerów i partnerek. Co więcej, w kulturze europejskiej także w odległej przeszłości istniały różne modele i trajektorie powstawania związków intymnych oraz ich codziennego funkcjonowania, różniące się częstością i formą prawomocności. To relacje między nimi pozwalają zrozumieć istotę dominujących form życia intymnego i rodzinnego.

Tym, co wyróżnia współczesny kontekst powstawania par jest, po pierwsze, oddzielanie się prokreacji od seksualności i zwiększenie przestrzeni przeznaczonej na tworzenie par o ograniczonym stopniu instytucjonalizacji (przy czym młodzi ludzie są bardzo zróżnicowani, jeśli chodzi o liczbę związków, które mają za sobą i ich formę, zob. Holman i Sillars 2011; Regnerus i Uecker 2011; por. Schmidt 2015). Zwłaszcza dziś potomstwo nie jest koniecznym etapem istnienia pary intymnej, również takiej funkcjonującej w długiej perspektywie czasowej, co rodzi propozycje, aby definiować rodzinę jako co najmniej jedną diadę (intymną lub rodzicielską) albo zestaw takich diadycznych relacji (Trost 1993; por. Szlendak 2010: 110–115). Z kolei decyzja o poszerzeniu pary o potomstwo jest często rozpatrywana z perspektywy pozytywnego lub negatywnego wpływu na *to, co nas łączy*, co jest *między nami* i życie codzienne we dwoje.

Po drugie, o ile dawniej różne wymiary egzystencji trwale funkcjonującej pary spajała zwykle ich realizacja w tym samym lokalnym środowisku, zwłaszcza wielofunkcyjnym gospodarstwie, to współcześnie są one w dużej mierze wykonywane przez osobne systemy społeczne lub instytucje i zlokalizowane w różnych miejscach (miejsce zamieszkania, miejsce pracy, miejsce rozrywki itp.). Funkcjonalne, komunikacyjne i w dużej mierze przestrzenne wyodrębnienie się gospodarki i polityki jako osobnych systemów społecznych sprawia, że

w dobie nowoczesności dom stopniowo staje się w świecie zachodnim sferą prywatną i przestrzenią praktykowania intymności, dla której wcześniej nie było w nim wiele miejsca. Współczesna autonomizacja pary ma też wymiar materialny: możliwość zamieszkania tylko we dwoje, a wcześniej swobodnego dysponowania miejscem, do którego można zaprosić partnera/partnerkę, dawniej będąca luksusem i rzadkością lub działaniem nieracjonalnym ekonomicznie (Czecznerda 1968; Piotrowski 1970; Łobodzińska 1974), staje się dziś w Polsce udziałem rosnącej liczby par (por. Schmidt 2015). Jednocześnie para w ogóle nie musi dziś dzielić wspólnej przestrzeni domowej, już nie z powodu reguł funkcjonowania swoich klanów czy przymusowej rozłąki, lecz raczej z uwagi na funkcjonowanie w osobnych środowiskach zawodowych i mieszkaniowych, i/lub na realizowanie swojego bycia razem na odległość lub w trakcie cyklicznych spotkań (por. Beck i Beck-Gernsheim 2013).

Uczynienie pary jednostką analizy jest zatem tym istotniejsze właśnie dziś, kiedy od dawna mamy do czynienia z wielowymiarowymi procesami autonomizacji relacji w parze względem innego typu relacji, także rodzinnych (por. Lenz 2009: 11–17), zjawiskiem zapoczątkowanym co najmniej przed kilkoma dziesięcioleściami (w kontekście polskim zob. Dyczewski 1975; Dodziuk-Lityńska i Markowska 1975). W terminologii Niklasa Luhmanna określimy ten proces jako postępujące wyodrębnianie się i dalsze różnicowanie intymności jako osobnego systemu komunikacji, odmiennego od władzy, rynku czy nauki (Luhmann 2008; por. Fuchs 2003), a częściowo także – od relacji łączących jednostkę z szerszą rodziną. Wprawdzie od lat toczy się debata na temat przechwytywania intymności przez logikę rynkową, głośna zwłaszcza w kontekście prac Evy Illouz (1997, 2010) czy Arlie Russell Hochschild (2009), jednak sama ta debata jest świadectwem funkcjonowania intymności jako osobnego sposobu doświadczania świata i starań na rzecz obrony jego autonomii. W podobny sposób można odczytywać dyskusję na temat związków partnerskich czy pojawiające się problemy prawne dotyczące wzajemnych zobowiązań rozstających się partnerów, którzy nie sformalizowali swojego związku, ale których połączyła materialność czy kontrakt kredytu hipotecznego na wspólne mieszkanie. Jeszcze inny punkt węzłowy tego procesu ukazuje rozbudowany dyskurs na temat rodzicielstwa: z jednej strony granic autonomii dziecka, z drugiej obciążenia pary, zwłaszcza kobiet, silnymi oczekiwaniami i wynikającą z nich pracą wychowawczą i emocjonalną oraz samokontrolą. Odwrotną stroną tej dyskusji jest zjawisko zamierzonej bezdzietności par i różnice w ocenie jego skutków demograficznych, politycznych i etycznych. Jak dalece para ma prawo wymyślić swój, antysystemowy, sposób na życie? W jakim stopniu należy wyżej opodatkować związki, których sensem jest jedynie intymność, a już nie reprodukcja? Czy tylko pary z dziećmi państwo powinno rozpoznać jako rodziny? Autonomizacja intymności przejawia się też w dyskusjach toczonych w parze i wysiłkach

na rzecz wyznaczenia granic między czasem i miejscem służącym byciu razem, praktykowaniu relacji lub pracy nad nią a tym, w którym członkowie oddalają się, wchodząc w relacje zawodowe, rynkowe i towarzyskie, biorąc związek w nawias (Schmidt 2012, 2015, 2016a; Gądecki, Jewdokimow i Żadkowska 2017; Stasińska 2018).

Opisane wyżej procesy nie oznaczają, że para intymna wymyka się więziom społecznym lub że mówienie o rodzinie traci sens. Po pierwsze, para, jeśli się nie rozpada, buduje się na bazie dostępnych jej kulturowych narzędzi i scenariuszy, nawet jeśli przyjmuje to formę gry konwencjami. Po drugie, trwałe związki, instytucja małżeństwa i figura rodziny – to wciąż bardzo ważne punkty odniesienia dla doświadczania i projektowania relacji intymnej, zarówno dla par, jak i osób aktualnie niebędących w związku (Burkart 1997; Kaufmann 2002; de Singly 2005; Jewdokimow i Garncarek 2007; Paprzycka 2008; por. Schmidt 2015) lub wykluczonych z niektórych form jego instytucjonalizacji (Mizielińska 2017; Stasińska 2018). Po trzecie, odwrotnością rosnącej autonomizacji pary oraz jej znaczenia jako układu interakcyjnego (w którym często spędza się dużą część życia i dnia codziennego) i kategorii samoopisu jest rozbudowywanie i różnicowanie się innego rodzaju wymagań. Z perspektywy związku jako układu to np. intensywna praca emocjonalna i refleksyjność zalecana przez dyskurs terapeutyczny i popularnonaukowy (por. Giddens 2007) czy mierzenie się z napięciem między spuścizną kulturową i przyzwyczajeniami a ideą równouprawnienia partnerów (por. Kaufmann 1992; Żadkowska 2016). Odwrotną stroną rosnącego zróżnicowania społecznego jest rosnąca współzależność (por. Simmel 2008). Polityka, bankowość, rynek czy statystyka publiczna usiłują poradzić sobie z ujęciem w język prawa, oferty rynkowej czy kategorii statystycznych starych i nowych, konkurujących ze sobą sposobów rozumienia, czym jest para i rodzina. Tego typu wysiłki znajdują swój wyraz w debatach nad ideą ustawy o związkach partnerskich, specjalnych ofertach kredytowych skierowanych nie do jednostek ani rodzin, lecz par, aplikacjach służących koordynacji życia codziennego w parze, poradnikach i szkoleniach dotyczących skutecznych sposobów komunikacji w parze.

Podsumowując: proponujemy, aby rozumieć bycie parą podobnie jak badacze i badaczki związani z tzw. nowymi studiami nad rodziną – *New Family Studies* (Levin i Trost 1992; Bernardes 2008; Cheal 2008; Morgan 1996; Gabb 2008) rozumieją pokrewieństwo: jako zestaw elastycznych, zmiennych w czasie praktyk relacyjnych raczej niż hierarchiczne i ponadczasowe struktury.

2. Nienormatywność i interseksjonalność

Relacyjne i kontekstowe rozumienie rodziny pozwala dostrzec obecną w każdej epoce historycznej wielość form rodziny i mechanizmów jej funkcjonowania, które wzajemnie się warunkują w przeszłości i teraźniejszości (por.

Schneider 1984; Stanisiz 2014; Schmidt 2015; Mizielińska 2009, 2017). Pomaga w tym stosowanie kategorii pary: nie sugeruje ona konkretnej seksualności, otwiera zatem możliwość analizy bliskich więzi osób o różnej, ale i tej samej płci. Para nie wyklucza, ale i nie zakłada obecności w jej najbliższym otoczeniu osób zależnych, takich jak dzieci, otwiera zatem możliwość analizy zarówno związków bezdzietnych, jak i tych, które dzieci wychowują; nie zakłada ani nie wyklucza również monogamii, w kręgu rozważań mogą znajdować się zatem relacje także z innymi ważnymi bliskimi osobami, na przykład innymi partnerami. A zatem jako węższa kategoria analizy para stanowi element wielu rozmaitych modeli rodzinności czy sieci wsparcia, a stopień jej autonomii wobec nich oraz jej cechy zmieniają się i wymagają analiz empirycznych.

Tylko pozornym rozwiązaniem problemu (por. Schmidt 2015: 84–89) wydaje się stosowanie takich pojęć, jak *alternatywne formy życia małżeństwo-rodzinne* (Slany 2002; Kwak 2005), a więc koncepcji uznających parę małżeńską wychowującą dzieci jako ponadczasowy archetyp, wobec którego inne formy par i bycia razem stanowią alternatywy. Te ostatnie obejmowałyby bowiem ogromną różnorodność form praktykowania rodzinności i intymności. Sukcesywne powiększanie katalogu form alternatywnych oraz analizowanie „stopnia” ich alternatywności świadczy o tym, że tego typu rozróżnienie jest nieprzydatne, obciążone normatywnie i posługuje się fantomowym wyobrażeniem rodziny, podczas gdy zarówno w przeszłości, jak i dzisiaj, mamy raczej do czynienia z różnymi modelami rodziny i różnymi postaciami wkomponowania w nią pary intymnej (por. Levin i Trost 1992; Flandrin 1998; Giza-Poleszczuk 2005; Burkart 1997, 2008; Kuklo 2009; Mizielińska 2009; Szlendak 2010; Mizielińska 2017; Schmidt 2015, Stasińska 2018). Przykładowo, jak zauważa Cezary Kuklo (2009: 276 i n.), wbrew często powielanym tezom o uniwersalnym charakterze małżeństwa oraz obecności jednego modelu rodziny w społeczeństwie staropolskim dokładna analiza dostępnych nam dziś danych demograficznych pokazuje obraz o wiele bardziej zróżnicowany. Pod koniec XVIII wieku licznie reprezentowane były na ziemiach polskich osoby trwale bezżenne (w dużych miastach stanowiące 10–20% mieszkańców) czy niespokrewnione z gospodarzem osoby służące w gospodarstwie (które często nie dożywały momentu zawarcia ewentualnego małżeństwa), a w dużych miastach odsetek mieszkańców tworzących małżeństwa wynosił 30–50% (por. Schmidt 2015: 69–73).

Korzyści z zastosowania relacyjnej i nieobciążonej normatywnie kategorii pary ukazują badania nad seksualnością, w których koncentracja na parze umożliwia odejście od paradygmatu esencjalizującego seksualność (opartego na rozpatrywaniu charakteru relacji w odniesieniu do orientacji seksualnej). Koncentracja na parze oznacza skupienie na relacyjności podmiotów, a nie na orientacji seksualnej partnerów. Jest to szczególnie ważne w sytuacji, w której większość badań na temat związków nieheteroseksualnych wskazuje, że różnice między

związkami jednopłciowymi i dwupłciowymi w obszarze intymności i budowania relacji łączą się z różnicami genderowymi (Majka-Rostek 2008; Bieńko 2013; Kurdek 2004; Mackey, Diemer i O'Brien 2004; Stasińska 2018). Stąd też niekiedy postuluje się przyjęcie perspektywy *płci relacyjnej*, która zakłada analizę wpływu płci na dynamikę związku intymnego zawsze w określonym kontekście upłciowionego związku i rozpatrywanie płci jako kategorii konstruowanej i odgrywanej w związku (Umberson, Thomeer i Lodge 2015; Stasińska 2018).

Nienormatywne podejście do analizy intymności może też włączyć w obszar analizy szereg typów relacji do tej pory w słabym stopniu obecnych w obrębie studiów nad rodziną czy pokrewieństwem, związanych z opieką, troską, dawaniami czy też otrzymywaniem wsparcia i wykraczających poza obręb pary. Stąd na przykład propozycje, by w ogóle wyjść poza kategorie pary i rodziny w badaniu znaczących relacji (Roseneil i Budgeon 2004) czy też prace dotyczące relacji poliamorycznych jako przełamujących uprzywilejowaną pozycję monogamicznej i najczęściej heteroseksualnej pary w badaniach społecznych (Wilkinson 2010; Barker 2011).

Kluczowym narzędziem nienormatywnego ujęcia relacji intymnych jest perspektywa intersekcyjna, w której proponuje się nie tylko wzięcie pod uwagę szerokiej palety zmiennych, ale przede wszystkim ich konfiguracji i skutków ich nakładania się na siebie. Perspektywa ta powstała w odpowiedzi na zbytnie skupienie się na opresji ze względu na płeć w ramach teorii feministycznej i wykluczenie lub niedowartościowanie innych znaczących czynników, równie mocno wpływających na specyfikę doświadczeń, takich jak rasa, klasa, sprawność, etniczność, wiek itp. (Crenshaw 1991; Taylor, Hines i Casey 2010; Mizielńska 2012; Struzik 2014), ale można ją odnieść także do pomijania lub upraszczania w badaniach par porównawczej analizy historycznej (por. Kuklo 1995; Schmidt 2015). W badaniach par, po pierwsze, najczęściej mamy do czynienia z parami heteroseksualnymi, uznawanymi milcząco za „domyślne”. Po drugie, najczęściej są to pary wywodzące się z klasy średniej, białe i mieszkające w dużych miastach. Po trzecie zaś, najczęściej opisywaną w ramach gender studies perspektywą różnicującą doświadczenia jednostek w parze jest ta związana z płcią, co często uniemożliwia zauważenie innych czynników wpływających na dynamikę i relacje władzy w związku, takich jak na przykład te związane z prekaryjną sytuacją na rynku pracy czy wykluczeniem w związku ze społeczną homofobią. Tym samym przyjęcie perspektywy intersekcyjnej uwarunkowuje uogólnienia i generalizacje na temat par w ogóle na podstawie badania tylko określonego ich rodzaju. Umożliwia także odkrycie różnorodnych tożsamości jednostek poprzez możliwość zestawienia dwóch perspektyw życiowych partnerów, w tym różnic pochodzenia, płci, wieku, klasy społecznej, doświadczeń, które określają to, w jaki sposób funkcjonują oni w związku. Analizy intersekcyjne pozwalają

też ocenić, na ile różne wymiary władzy się na siebie nakładają, wzmacniając dominację jednego z partnerów, a na ile wchodzą ze sobą w konflikt (por. Krzaklewska i Ratecka 2014).

Na korzyści płynące z perspektywy interseksjonalnej wskazują dodatkowo badania par posługujących się odmiennymi skryptami kulturowymi, czyli pary egzogamiczne (binacjonalne, mieszane), które muszą wypracować swoje codzienne rytuały i praktyki na szczególnie odmiennych wzorach kulturowych. Tacy partnerzy poprzez codzienną interakcję przechodzą proces akulturacji. Ich relacje mogą się różnić postawą wobec tradycji i transmisji kulturowych wartości w warunkach zróżnicowania kulturowego, co poszerza horyzont doświadczenia świata, niemniej jednak rodzi problemy wynikające właśnie z tych różnic. Problemy pojawiające się w związkach binacjonalnych dotyczą między innymi „sposobów wyrażania miłości, bliskości, charakteru i stopnia zaangażowania w związek oraz postrzegania roli mężczyzny i kobiety” (Sowa-Behtane 2016: 29). Często są w nich zakłócenia w komunikacji, w dużej mierze oparte na odmiennym stosowaniu i odczytywaniu komunikatów niewerbalnych – tonu głosu, kontaktu wzrokowego, gestykulacji. Czynnikiem, które prowadzą do problemów w związkach binacjonalnych, są różnice między kulturami narodowymi (postawa wobec władzy, koncepcja jednostki i jej relacji ze społeczeństwem, koncepcja męskości i kobiecości, sposoby rozwiązywania konfliktów i wyrażania uczuć), założenie o istnieniu podobieństw kulturowych, różnice językowe, stereotypy i uprzedzenia, odmienny system wartości, etnocentryzm (Lanzieri 2012; Baldassar i Merla 2014; Beck, Beck-Gernsheim 2013; Collet 2015; Ducu i Hossu 2016; Kovacs 2016; Slany i Żadkowska 2017; Jasińska 2018a).

3. *Procesualność*

Para jest procesem. Traktowanie jej, podobnie jak i rodziny, jako struktury o określonych cechach i funkcjach, przesłania często fakt, że mamy do czynienia z dynamicznie rozwijającymi się układami społecznymi. To, co bywa określane „alternatywnymi formami życia,” to często raczej różne etapy współczesnych biografii intymnych (por. Burkart 1997; Schmidt 2015). Nie chodzi zatem o zastąpienie pojęcia rodziny pojęciem pary albo alternatywnych form życia rodzinnego – formami życia pary, lecz analizę tworzenia relacji intymnych i rodzinnych jako procesu, w którym zmieniają się sposoby myślenia i działania aktorów uwikłanych w intymność, cały czas obowiązuje natomiast rozróżnienie na „sparowanych” i „niesparowanych” (*couples* and *uncoupled*, Wilkinson 2013). Para w trakcie swojego trwania przechodzi przez wiele form bycia parą czy wiele form życia rodzinnego. W przypadku par binacjonalnych partnerzy dodatkowo odczuwają następstwa funkcjonowania w co najmniej dwóch odmiennych systemach kulturowych, na skutek czego ich tożsamość narodowa i kulturowa

przechodzą procesualne przeobrażenia, tworząc nową, hybrydalną formę (Jasińska 2018a).

Procesualny charakter życia intymnego i bycia parą nie jest zjawiskiem typowo współczesnym (zob. Zybilkiewicz 1999; Flandrin 1998; Przybył 2017; por. Schmidt 2015). Dawniej również przechodzono w ciągu życia przez różne stadia życia rodzinnego, intymnego i mieszkaniowego, a obok statusu męża lub żony istotnymi etapami lub formami życia były np. służba, bycie lokatorką/lokatorem albo krewną/krewnym, życie na odległość związane ze służbą wojskową. Dość często spotykanym zjawiskiem były też małżeństwa powtórne. Niewątpliwie jednak mamy współcześnie do czynienia nie tylko z coraz wyraźniejszym wyodrębnianiem się pary intymnej jako formy komunikacji, ale też z jej kruchością, dużym prawdopodobieństwem jej rozpadu i często intensywną pracą nad tym, aby do takiego rozpadu nie dochodziło. Zwiększyło się tempo fluktuacji związków: pary rozpadają się nieco częściej niż wcześniej, przy czym znacznie rzadziej niż dawniej dzieje się to na skutek śmierci jednego z partnerów, a średnia liczba relacji w parze doświadczanych w trakcie życia w ciągu ostatnich kilkudziesięciu lat wzrosła (Schmidt G. i inni 2006; Schmidt 2015: 204–223). Dodatkowo znaczącą rolę odgrywa czynnik kulturowy, ponieważ pary binacjonalne są obarczone większym ryzykiem rozpadu niż związki homogeniczne kulturowo (Rostowski 1987; Walczak 2016).

Opisane wyżej zjawiska skłaniają do stawiania tez o obniżeniu się wartości przypisywanej życiu w parze lub życiu w rodzinie. Wydaje się jednak, że jest dokładnie odwrotnie. Za Kaufmannem (1992, 2008) moglibyśmy powiedzieć, że jako forma życia intymnego para nigdy nie była tak żywa. Po pierwsze, jej stworzenie i jej instytucjonalizacja (lub blokady stojące na drodze do tej instytucjonalizacji) są nadal jednym z najważniejszych celów i punktów orientacyjnych dla konstruowania biografii (Schmidt 2015; Mizielińska 2017; Stasińska 2018). Po drugie, im większa jest kruchość pary, tym intensywniejsze wysiłki podejmowane są na rzecz jej podtrzymania albo tego, aby „następnym razem było inaczej”. Inaczej mówiąc, z jednej strony partner/ka okazuje się „usuwalnym współnikiem”/„usuwalną współniczką” (Kaufmann 2012), od którego/której można się wyprowadzić, odseparować, rozstać; jednak z drugiej strony trwała relacja intymna przynosi rodzaj doświadczenia, które trudno porównać z innym, fundamentalnego dla jednostkowej tożsamości. To układ „uprzywilejowanego uznania” (Kaufmann 2012: 120–122), przestrzeń komunikacji polegającej na „potwierdzeniu egocentrycznego projektu świata drugiej osoby” (Luhmann 2003: 23), bycie wtajemniczonym we wspólną historię stwarzające nowe „my” (de Singly 2005). Tak rozumiana relacja intymna jest procesem, a „para” to jego niepewny, niestabilny, wymagający pracy wynik. Sądzymy zatem, że należy nieustannie pytać: dlaczego i w jaki sposób para zaczyna być razem oraz dlaczego i w jaki sposób się nie rozpada? Takie ujęcie pary jako

procesu każe badać jej życie codzienne i dążenie do zakorzenienia go w przyzwyczajeniach, artefaktach oraz rytuałach, do czego powrócimy w dalszej części tekstu.

Dlaczego para, a nie tylko jednostka?

Drugie zdroworozsądkowe skategoryzowanie pary to potraktowanie jej jako sumy dwóch jednostek. Jest ono jeszcze bardziej niezadowolające niż przypisanie jej po prostu do kategorii „rodzina”. Wynika to z ogólniejszych teoretycznych pułapek redukcjonizmu, wskazywanych wielokrotnie przez Georga Simmla (2005), Norberta Eliasa (2008), Pierre’a Bourdieu (1990, 2006, 2008), Niklasa Luhmanna (1998, 2006, 2007), Jeana-Claude’a Kaufmanna (2004, 2008) oraz Carol Smart (2007). Są to bardzo odmienne perspektywy teoretyczne, ale z każdej z nich można wyprowadzić wniosek, że mająca wyraźne granice, autonomiczna i niepodzielna jednostka to jedynie kategoria analityczna oraz narzędzie myślenia potocznego, powstające w efekcie interakcji i nabywania szczególnego rodzaju samoświadomości, a jednostkowa refleksyjność – to zjawisko rodzące się z różnicy, a więc powstające w momencie istnienia wielu konkurencyjnych sposobów postrzegania świata lub działania i napięć między nimi. Jednostkowa tożsamość materializuje się dopiero za pośrednictwem spotkania z drugim oraz z materialnością – istnieje dzięki nim, odbija się w nich, powstaje w ścieraniu się z nimi i nigdy nie jest spójna, jednolita ani skończona (por. Mead 1975; Butler 1997, 2006). Szczególnym momentem budowania tej tożsamości jest wejście w związek intymny – stworzenie pary. Gdy para jest jednostką analizy, badaniu nie podlegają już dwie oddzielne jednostki, lecz twór, który powstaje ze zderzenia odmiennych zestawów doświadczeń, oczekiwań, wzorów kulturowych czy konfiguracji elementów wyciągniętych przez dwie osoby z kulturowych „skrzynek z narzędziami” (Swidler 2001; Jasińska 2018a, 2018b).

Te może abstrakcyjnie brzmiące tezy, znane też z wielu klasycznych tekstów socjologicznych, można zobrazować przykładami empirycznymi z badań francuskich (Kaufmann 1992, 2008), brytyjskich (Gabb i Fink 2018) i polskich (Żadkowska 2012, 2016; Schmidt 2012, 2015, 2016a, 2016b; Mizielińska, Abramowicz i Stasińska 2014; Mizielińska i Stasińska 2017a; Mizielińska 2017; Olcoń-Kubicka 2016b; Jasińska 2018a, 2018b; Stasińska 2018). Badania pokazują, że jednostka rozpoczynająca budowanie pary nosi w sobie pewną liczbę wyobrażeń (dotyczących tego, czym jest udany związek, na czym polega właściwy podział obowiązków, jak powinien zachowywać się mężczyzna, jak kobieta itp.), dyspozycji do działania – schematów kategoryzacji i oceny otoczenia (np. dotyczących estetyki, czystości i porządku) oraz przyzwyczajień i sposobów wykonywania czynności, z różnym stopniem biegłości w ich wykonaniu (np. w obszarze prac domowych – prania, prasowania, zmywania, sprzątanania), które są uwarunkowane internalizacją wzorów kulturowych. Stworzenie pary

rozpoczyna proces ujawniania się tych kilku odmiennych warstw wiedzy u obu osób, a refleksyjność pojawia się w momencie konfliktów między niepasującymi do siebie cegiełkami. Charakteru tego konfliktu, w toku którego para wypracowuje swój skrypt życia codziennego, wzbogacając tożsamość partnerów/partnerki (Bystydziński 2011), nie opisuje dobrze metafora próby sił i starcia dwóch odrębnych, spójnych i autonomicznych podmiotów ani też zespolenia dwóch połówek jabłka w jedno. Jak powiedziała by Kaufmann (2004, 2008), fałszywa jest teza, zgodnie z którą parę opisuje równanie $1+1=2$. Po pierwsze dlatego, że każdy z partnerów, jak powiedziano wcześniej, nie jest jednością, lecz wiązką częściowo sprzecznych ze sobą wyobrażeń i przyzwyczajzeń, i potencjalnych scenariuszy, które można z nich stworzyć. Po drugie zaś dlatego, że proces ten nigdy się nie kończy, a para trwa poprzez ciągle przepracowywanie i modyfikowanie scenariuszy życia we dwoje, nawet jeśli dynamika tego procesu z czasem spada (por. Schmidt 2012, 2016a, 2016b; Żadkowska 2016; Mizielińska 2017; Stasińska 2018). Parę powstającą na zaawansowanym etapie opisanych wyżej procesów można opisać jako zespół ról odgrywanych jednocześnie przez obie tworzące ją strony, przyjmujący jeden z kilku typowych schematów (Kaufmann 1992, 2004, 2008; Schmidt 2012, 2016a). To, że para stanowi osobną płaszczyznę świata społecznego, uwidocznia się w relacyjnym charakterze tego typu ról, które zależą między innymi od rodzaju i formy przyzwyczajzeń wnoszonych przez każdą z osób do pary, jak i składu gospodarstwa domowego – gdy para zamieszkuje z innymi ludźmi, różnice i podobieństwa sposobów myślenia między nią a otoczeniem oraz między dwoma osobami tworzącymi parę mogą uformować różne, krzyżujące się typy sojuszy i konfliktów, gdy natomiast mieszka się tylko we dwoje, większość domowych ról musi zostać utworzona tylko w obrębie tego gęstego, intymnego układu (Schmidt 2012: 385–398).

Para często określa się przez porównanie do innych lub wręcz przeciw innym (Żadkowska 2016; Schmidt 2012, 2015), w momencie konfrontacji z innymi stylami życia, innymi sposobami radzenia sobie z codziennością („nie jak moi rodzice”, „inaczej niż Tomek i Ania”). Ta prawidłowość uwidocznia się też, gdy analizujemy kolejne pary tworzone przez tę samą osobę, w których nieraz przyjmuje ona zupełnie odmienne role, zależnie od tego, jakie sposoby myślenia i działania się spotkają, i w jakim kontekście tworzony jest związek. Okazują do zobaczenia, że para stanowi nowy wymiar świata społecznego, jest wywiad socjologiczny, w którym zestawimy ze sobą różne narracje, emocje i doświadczenia ujawniane przez tworzących ją ludzi w zależności od tego, w jakim kontekście udziela się ich badaczowi lub badaczce. Inaczej manifestuje się ona w momencie, gdy występuje wobec innych jako zespół, prezentuje się na scenie. Inaczej wówczas, gdy patrzymy na nią z perspektywy każdego z partnerów, jeszcze inaczej, gdy przyglądamy się jej z perspektywy jej obserwatorów. W końcu inaczej, gdy badaczowi lub badaczce uda się zjawić w trakcie „dziania

się” negocjacji domowych, planowania, rozwiązywania sytuacji trudnych czy konfliktowych lub przynajmniej rekonstruować je w trakcie wywiadów i innych technik opierających się na pracy z pamięcią (por. Schmidt 2015: 163–168; Mizielińska 2017: 63–76; Żadkowska 2016: 171–185; Stasińska 2018). Ograniczone zastosowanie relacyjnego rozumienia pary w badaniach życia intymnego wydaje się bowiem wynikać zarówno z jego mniejszej intuicyjności i zdroworozsądkowości, w porównaniu do myślenia o świecie w kategorii jednostek i ich cech, jak i z tradycji, i pragmatyki badań społecznych, które operują często technikami nastawionymi na jednostkę oraz ilustracjami w postaci opisów jednostkowych preferencji i zachowań, łatwych do zakomunikowania innym członkom wspólnoty zdrowego rozsądku (zob. też artykuł „Metodologiczne aspekty jakościowych badań par: synteza doświadczeń” – w tym tomie).

Na znaczenie pary jako instytucji społecznej wskazują wreszcie liczne badania dotyczące życia w pojedynkę, w których związek intymny, perspektywa jego zawarcia, pozytywne i negatywne obrazy pary stanowią podstawowe narzędzia autodefinicyjne osób znajdujących się w takim momencie biografii intymnej i często ambiwalentnych pragnień, które wyrażają (Kaufmann 2002; Burkart 1997; Jewdokimow i Garncarek 2007; Paprzycka 2008; por. Schmidt 2015: 199–217). Bycie singlem to również jeden ze sposobów definiowania się wobec instytucji bycia parą, a w perspektywie biograficznej – często odcinek życia poprzedzający utworzenie związku intymnego lub znajdujący się między dwoma związkami intymnymi (Schmidt G. i inni 2006; Schmidt 2015: 204–207 i 217–223). Współcześnie, większość ludzi ma za sobą etap/y życia w pojedynkę (w rzadkim wypadku rozciągający się na całe życie), w trakcie których musi zwykle odnosić się do doświadczeń lub potencjalnej możliwości życia w parze, rozważać stworzenie związku, zastanawiać się nad tym, kiedy i jaki rodzaj związku warto byłoby stworzyć; wyjaśniać i uzasadniać sobie i innym ewentualną chęć pozostawania poza światem par.

Dlaczego para, a nie tylko gospodarstwo domowe?

Jest jeszcze jedno pojęcie, które w niedoskonały sposób próbuje uchwycić specyfikę związków intymnych: pojęcie gospodarstwa domowego. Pierwszy kontekst, w którym warto tu wprowadzić pojęcie pary, wynika z wagi, jaką gospodarstwo domowe zajmuje w statystyce publicznej. Sposób zbierania danych na temat gospodarstw przez Główny Urząd Statystyczny częściowo pokrywa się z kategoriami stosowanymi wobec form życia intymnego na co dzień, częściowo zaś zupełnie z nimi różni (por. Schmidt 2015). Po pierwsze, dane GUS pomijają zjawisko bycia parą mimo mieszkania osobno, będące często pierwszym etapem związku intymnego, czasem zaś – jego długotrwałą formą. Po drugie, w ograniczony sposób zdają sprawę na temat zjawiska *mieszkania razem* (wyróżniając pary małżeńskie i pary kohabituujące). Ten podstawowy

dla większości par aspekt tworzenia związku jest w praktyce życia codziennego stopniowalny i w momencie formowania pary trudny do zerojedynkowego określenia – istnieją różne formy *pomieszkiwania*, częściowego i okresowego mieszkania ze sobą oraz odwiedzania się opartego na mieszkaniu *przy rodzinie* (Schmidt 2015: 258 nn.). Po trzecie, podobnie jak mieszkanie i pomieszkiwanie również *wspólne utrzymywanie się*, używane przez GUS jako kryterium definicyjne gospodarstwa domowego, wydaje się w praktykach życia codziennego par stopniowalne i zmienne w czasie, tak że nie zawsze łatwo określić, czy para utrzymuje się razem, czy też nie, albo kiedy nastąpiło przejście z jednej do drugiej kategorii. Efektem, poza utratą wiedzy o dynamice tego procesu i różnych aspektach wspólnego utrzymywania się, jest to, że niektóre pary mieszkające razem zostaną uznane przez siebie lub rachmistrza za jedno gospodarstwo, inne zaś – za dwa (pomijając problemy definicyjne, jakie tworzy wspólne zamieszkiwanie pary z innymi osobami), podobnie jak pary, które wspólnie się utrzymują, ale nie spełniają drugiego kryterium gospodarstwa domowego: nie mieszkają razem. Ponadto dane GUS nie powiedzą nam też wiele o mieszkających razem parach tej samej płci. Wykorzystywanie pojęcia gospodarstwa domowego i danych GUS do wnioskowania o życiu intymnym, mimo nakreślonych wyżej ograniczeń, prowadzi do stawiania wciąż powracających fałszywych tez dotyczących życia intymnego, np. do niedoszacowywania liczby istniejących par, par mieszkających razem czy stopnia powszechności doświadczenia mieszkania razem, na którymś etapie życia oraz do przeszacowywania liczby „singli” i włączania do tej kategorii wielu osób nieuczestniczących w obiegu matrymonialnym oraz tworzących de facto *pary* (por. Schmidt 2015: 189–201).

Drugi kontekst, w którym pojęcie pary dobrze uzupełnia pojęcie gospodarstwa domowego i gospodarowania, to perspektywa socjologii ekonomicznej. Z punktu widzenia tej ostatniej para jest ciekawa, bo komplikuje badania życia gospodarczego, które były przeważnie zainteresowane rynkami albo jednostkami (*homo oeconomicus*), a także przedkładały badanie nastawionych na zyski firm ponad badanie nastawionych na konsumpcję i dobre życie domostw. Rozwijające się badania nad finansjalizacją życia codziennego (Martin 2002; Langley 2008) często idą tropem Michela Foucaulta i pokazują jedynie, jak współczesne rynki finansowe i praktyki pieniężne kształtują podmiotowość nowej *jednostki*, podejmującej ryzyko, odpowiedzialnej za własne porażki, radzącej sobie z niepewnościami elastycznych rynków. Przyjrzenie się parze komplikuje ten obraz, bo pokazuje jednostkę uwikłaną w bliską relację i zupełnie inne racjonalności ekonomiczne. Para w socjologii ekonomicznej jest też układem rozproszony kalkulacji; czasami to nie jednostka kalkuluje, tylko para (Pahl 1989; Singh 1997; Vogler 1998; Olcoń-Kubicka 2016a, 2016b; Olcoń-Kubicka i 2018; Halawa i Olcoń-Kubicka 2018). W badaniach życia ekonomicznego par kategoria

gospodarstwa domowego jest problematyczna dlatego, że zakłada niezwykle stabilną jednostkę społeczną i gospodarczą o wyraźnie wyróżnionych granicach oddzielających ją od otoczenia. Takie badania rutynowo pomijają konflikty i negocjacje wewnątrz gospodarstwa domowego, stwarzając wrażenie, że to ono jest najmniejszą jednostką analizy i spójnym aktorem wyposażonym w strategię i świadomość. Tymczasem etnograficzne badania par tworzących gospodarstwa domowe pokazują, że wspólne gospodarowanie pieniędzmi ma cechy nieustannej pracy relacyjnej w obrębie pary, zaś aktorami, zwłaszcza w gospodarstwach domowych młodszych par, mogą być również rodzice (Olcoń-Kubicka i Halawa 2018). Co więcej, niektóre wymiary życia gospodarczego mogą podlegać uwspólnieniu, a inne nie (Mizielińska, Abramowicz i Stasińska 2014; Mizielińska 2017; Olcoń-Kubicka 2016a, 2016b).

Gospodarstwo domowe pary jest więc raczej nieustannym procesem rysowania i przerysowywania granic między logiką rynku a logiką domu oraz pracy relacyjnej zarówno wewnątrz pary (rozliczanie się, wspólne lub osobne konta), jak i pomiędzy członkami pary i ich rodzinami, a także parą a innymi aktorami. Po drugie, z punktu widzenia jej życia gospodarczego para jest efektem dynamicznych i relacyjnych praktyk budżetowania (Olcoń-Kubicka 2016b; Olcoń-Kubicka i Halawa 2018; Mizielińska 2017), które są tyleż ekonomiczne, co moralne, bo formy krążenia domowych pieniędzy wcielają wizje dobrego życia. Mogą również pośredniczyć w pomijanej często w ekonomicznych analizach gospodarstw domowych rywalizacji o zasoby, w negocjowaniu dostępu do nich, ale i w zjawiskach przemocy ekonomicznej lub wyzysku w obrębie pary. Po trzecie, zwrócenie uwagi na ekonomiczny wymiar funkcjonowania par ujawnia również, że pary są współcześnie celem zintensyfikowanych przedsięwzięć wpływu lub wręcz inżynierii społecznej. Ze strony rynku są to oferty, które ekonomizują (Çalışkan i Callon 2009) życie dwojga tak, że powstaje nowy, swoisty rodzaj konsumenta: para. Kształtowanie pary przez rynek znajduje wyraz w reklamach dotyczących wspólnych kont bankowych, wzięcia kredytu razem (para jako synergia „zdolności kredytowych”), ofertach „dla dwojga” coraz częściej wysuwanych przez telefonię komórkową czy w rozwiniętym przemyśle romantycznych doświadczeń (Illouz 2010). Należy też zaznaczyć, że dla niektórych par, zwłaszcza nieheteroseksualnych, „urynkowanie” relacji oznacza często jedyną możliwość jakiejś formy uznania związku (Mizielińska 2017), a wspólna umowa kredytowa może być odpowiednikiem aktu małżeństwa. Również państwo próbuje kształtować pary narzędziami prawa podatkowego, które pozwala małżonkom rozliczać się wspólnie czy narzędziami polityki społecznej, które mają wspierać dzietność (program 500+), ale i selekcionują pary w odniesieniu do możliwych form pomocy, niektóre zupełnie zeń wykluczając.

Dlaczego praktyki (bycia parą)

Jak wynika z wcześniejszej dyskusji, pojęcia pary i rodziny nie mają uniwersalnego sensu i nie są bytami istniejącymi *a priori*, lecz tworzą się w działaniu, poprzez najróżniejsze praktyki codzienności, w tym zwłaszcza opiekę, troskę, *pracę relacyjną* (Gabb i Fink 2018: 44–45) obowiązki domowe i ich podział. Para jest więc *materializacją* praktyk i jest procesem, ciągłym dokonaniem, czymś wymagającym nieustannego podtrzymywania lub przywracania. Za Davidem Morganem rodzinę i parę można zdefiniować jako praktykowanie intymności i rodzinności raczej niż bycie rodziną (Morgan 2011a, 2011b; por. Gabb i Fink 2018: 107).

Korzeni szerzej rozumianej *teorii praktyk* można doszukiwać się w klasyce socjologicznej, przede wszystkim jednak odnajdziemy ją w pracach z lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX wieku stanowiących odpowiedź na „zwrot interpretacyjny” i jego twórcze przetworzenie, co znakomicie rekonstruuje Andreas Reckwitz (2002). Można tu wskazać na szeroką gamę prac, od Bourdieu i Foucault, poprzez Giddensa, Schatzkiego, Knorr-Cetinę, Shove, Smart aż po Butler, Geertza, Swidler, a nawet Latoura, a więc na bardzo różnorodne nurty teoretyczne, spośród których wiele nie określało się jako „teoria praktyk”, ale które mają wspólne cechy. Są to koncentracja na życiu codziennym, duże znaczenie cielesności, relacyjności i materialności oraz dążenie do unieważnienia napięcia między teoriami skupionymi na racjonalnym aktorze i rekonstrukcji jego celów i motywów a tymi dotyczącymi raczej *homo sociologicus* i preferującymi funkcjonalistyczny model eksplanacyjny. Wyrazem tych podobieństw jest duże znaczenie: (1) wiedzy milczącej i habitualnej (raczej niż łatwo dostępnej wiedzy deklaratywnej oraz kategorii refleksyjnego myślenia); (2) cielesności, relacyjności i emocji (raczej niż samych tylko mentalnych aktów i schematów lub struktur interpretacji); (3) materialności (w przeciwieństwie do koncepcji, które uznają ją za stałą i pomijalny element ludzkich interakcji, niewymagającą szczególnej uwagi w praktyce badawczej); (4) symboliki oraz kontekstu i rodzaju połączenia działań, zdarzeń i obiektów (raczej niż samych mentalnych treści, a zwłaszcza motywacji, które za nimi stoją) (Reckwitz 2002).

Stawiamy tu tezę, udokumentowaną przez efekty kilku projektów badawczych (Schmidt 2012, 2015, 2016a, 2016b; Olcoń-Kubicka 2016a, 2016b; Żadkowska 2016, 2017; Gądecki, Jewdokimow i Żadkowska 2017; Mizieleńska 2017; Mizieleńska i Stasińska 2017a, 2017b; Mizieleńska, Struzik i Król 2017; Jasińska 2018a, 2018b; Olcoń-Kubicka i Halawa 2018; Stasińska 2018), że trafna rekonstrukcja procesów powstawania i funkcjonowania relacji intymnych wymaga spojrzenia na nie właśnie przez pryzmat teorii praktyk. Tak jak pojęcie pary dobrze uzupełnia pojęcia rodziny, jednostki i gospodarstwa domowego, tak *praktyki bycia parą* uzupełniają lukę między tym, co mówią nam analizy,

oparte na statystyce publicznej, a tym, czego dostarcza rekonstrukcja wiedzy deklaratywnej i dominujących dyskursów. W szczególności istotne wydaje się uwzględnienie w koncepcjach i badaniach pary następujących wymiarów.

Po pierwsze – wielopoziomowości ludzkiego doświadczania świata i ludzkiej wiedzy. Większa część tej ostatniej ma charakter habitualny, oparty na głębokich strukturach poznawczych i emocjonalnych, które ujawniają się w zetknięciu z problemem wymagającym działania (por. Joas 1992; Kaufmann 1999). Przykładowo: czy bałagan to rzeczy leżące na wierzchu (tak że wystarczy uprzątnąć przedmioty z pola widzenia) czy także te leżące w nieładzie, ale w szafach? A może tworzy go tylko wystawianie na widok bielizny i innych rekwizytów o charakterze intymnym? Albo mieszanie przestrzeni pracy z przestrzenią odpoczynku? W wielu parach okazuje się, że patrząc na tę samą przestrzeń partnerzy widzą coś innego, nakładają na nią inne kategorie, a przedmiot, który dla jednej z osób jest obojętny – inną dosłownie zmusza do działania (lub oboje partnerów/partnerek chciałoby z nim zrobić coś zupełnie odmiennego). Badając intymność warto zwrócić uwagę zarówno na wiedzę dyskursywną i oficjalne punkty odniesienia dla myślenia o tym, czym jest para, jak i wskazaną wyżej wiedzę ucieleśnioną oraz emocje (por. Kaufmann 1992, 2008; Gabb i Fink 2018). Głębsze warstwy ludzkiego doświadczenia wyraźnie ujawniają się nie tylko w fazie pierwszych spotkań, flirtu, wspólnie spędzonych nocy, lecz także w momencie obudowywania pary praktykami życia codziennego. To w zderzeniu z banalnymi czynnościami oraz materialnością mieszkania krystalizują się często sprzeczne oczekiwania i dążenia jednostki, pojawiają nowe i formujące parę emocje, przykładowo: entuzjazm i magia pierwszych poranków i posiłków lub poczucie przytłoczenia gęstością interakcji w momencie wymiany mieszkania rodzinnego na kawalerkę i dwóch łóżek na jedno; sięgająca trzewi irytacja w reakcji na ingerencję w ukochane przedmioty na biurku czy wstawienie prania na złą temperaturę lub uczucie bliskości i fuzji światów w momencie relacjonowania wspólnego dnia we wspólnym łóżku (Schmidt 2012, 2016b).

Po drugie – materialność. Dla zrozumienia takich praktyk jak sprzątanie i pranie, ale też np. zarządzanie finansami, ważne jest zatem zwrócenie uwagi na artefakty (przedmioty, narzędzia, technologie) jako aktorów praktyk, w których materializuje się para. Badania społecznego życia przedmiotów wyposażenia wnętrza i gospodarstwa domowego, a także technologii komunikacyjnych pokazują, że para organizuje się wokół przedmiotów. Mikrosocjologia praktyk podziału pracy, klasyfikacji brudnych rzeczy i relacji społecznych wokół pralki (Kaufman 1992) czy zmywarki (Żadkowska 2016) pokazuje, że przedmioty mają wpływ na „zmięnię gestów, nawyków i zachowań” (Żadkowska 2012, 2016: 108–121) w parze. Wokół przedmiotów ogniskuje się też pamięć związku i buduje intymność (Mizielińska 2017; Mizielińska i Stasińska 2017b; Stasińska 2018). Podobnie badania technologii medialnych pokazują, w jaki sposób

technologie takie jak telewizja (Halawa 2006) czy telefony komórkowe (Halawa 2013) koordynują praktyki jednostek w parze, zbierając je w jednym miejscu w czasie i przestrzeni lub pozwalając im pozostawać w intymnym kontakcie, gdy są od siebie oddzieleni. Przemiany technologiczne form pieniądza, takie jak cyfryzacja bankowości, otwierają pole dla nowych form zaufania i solidarności w parze (podzielenie się osobistym kodem do karty) lub dla nowych form nadzoru (w przypadku partnera, który może precyzyjnie i w czasie rzeczywistym obserwować ślady zakupów partnerki dokonywanych kartą płatniczą, por. Olcoń-Kubicka 2016a). W kontekście problemów mieszkaniowych współczesnych miast również mieszkanie i decyzje o jego zakupie i urządzeniu spleatają dynamikę pary intymnej z formami własnościowymi dostępnych mieszkań (Schmidt 2013), ich metrażem, aspiracyjną estetyką projektów wnętrz, jak i praktykami urządzania i zamieszkiwania, w których młode pary posługują się meblami i dekoracjami, by „programować” swoje przyszłe życie w kategoriach komfortu, często na kredyt (por. Skowrońska 2015; Halawa 2015; Mizielińska 2017).

Po trzecie – prezentowanie i odgrywanie pary. W kontekście praktyk rodzinno-relacyjnych zastosowanie znajdują prace Janet Finch, która podkreśla, że „rodziny muszą być nie tylko robione/czynione, ale też manifestowane/prezentowane/wystawiane na pokaz” [*families need to be displayed as well as done*] (Finch 2007: 66). Manifestowanie rodziny odbywa się zawsze przed kimś, w wyniku bezpośredniego spotkania tych, którzy rodzinę tworzą, którzy ją obserwują lub w formie spektaklu przed wyobrażonym innym. Finch twierdzi zatem, że praktyki codziennego prezentowania się jako rodzina czy w naszym przypadku jako para są zawsze powiązane z dążeniem do właściwego rozpoznania statusu własnej relacji przez mniej lub bardziej znaczących innych. *Displaying families* oznacza wszelkie wysiłki „wystawiania” własnej relacji na pokaz i ocenę oraz dążenie do właściwego ich odczytania (i uznania) w oczach innych. Jest to aspekt tym bardziej istotny w przypadku par nieheteroseksualnych i „rodzin w wyborze”, gdyż zewnętrzne audytorium, jakim może być rodzina pochodzenia, przyjaciele, znajomi, nieustannie je ocenia, odrzuca, odczytuje (nie)zgodnie z intencjami, jak również bezustannie porównuje z przyjętymi za oczywiste heteronormatywnymi wzorcami i trajektoriami związku. To zaś oznacza na przykład, że pary jednopłciowe w Polsce muszą podejmować ciągłe wysiłki i wypracowywać nowe strategie walki z niewłaściwym odczytywaniem i (re)negocjować własne pozycje jako rodziny czy pełnoprawnego związku właśnie (Mizielińska i Stasińska 2014; Mizielińska 2017; Stasińska 2018). Dla par binacjonalnych natomiast prezentacja pary innym jest uzależniona od kontekstu tej prezentacji – inne praktyki będą podejmowane na przykład przy realizacji wizyt rodzinnych dla jednej rodziny, a inne dla drugiej (Rancew-Sikora i Żadkowska 2017).

Uwzględniając ten relacyjny i kontekstowy charakter *bycia parą* i przyglądając mu się z poziomu codziennych praktyk mamy możliwość zweryfikowania

wiedzy deklaratywnej i opartych na niej obiegowych sądów, często upraszczających lub fałszywych. Analiza par powinna uwzględniać złożone relacje między wskazanymi wyżej wymiarami życia codziennego, również na poziomie projektowania badania. Przykładowo, istnieje wiele mniej lub bardziej świadomie stosowanych strategii służących partnerom do delegowania niechętnie wykonywanych czynności na drugą osobę oraz sposobów obrony przed tym, a także taktyk służących do podtrzymania obrazu siebie jako osoby nowoczesnej i tworzącej związek oparty na równouprawnieniu. To, która z nich zostanie uruchomiona i jaką narrację na temat pary usłyszymy, zależy silnie od kontekstu badania – tego, czy prowadzimy wywiad z jedną z dwójga osób, z obydwoma naraz czy może w szerszym gronie (np. kilku par); tego, czy sytuacja badania sprzyja przełączeniu się w tryb oficjalnej prezentacji pary wobec świata i odgrywania zespołu czy raczej trybu krytycznego recenzenta albo autokrytyka; tego, czy prowadzimy badanie w jednym punkcie czasowym, w kilku punktach czy uczestnicząc w życiu pary przez dłuższy czas; czy opieramy się na wiedzy deklaratywnej, czy sięgamy praktyk i emocji związanych z przedmiotami codziennego użytku (zob. też artykuł „Metodologiczne aspekty jakościowych badań par: synteza doświadczeń” – w tym tomie). Dopiero badanie codzienności par pozwala dostrzec, w jaki sposób koncepcje typu *czysta relacja* (Giddens 2007) są stosowane, adaptowane lub negowane w praktyce konstruowania związku intymnego. A nawet – że dla opisu życia codziennego większości par okazują się w dużej mierze zupełnie nie trafne lub charakteryzujące styl życia jednego z segmentów klasy średniej, co w dużej mierze wynika z ich zakorzenienia w badaniach komunikacji werbalnej i analizie treści poradników, podczas gdy intymność opiera się zwykle na głębszych wymiarach ludzkiego doświadczenia i działania oraz przyjmuje formy zróżnicowane klasowo (Meuser 1998; Koppetsch i Burkart 1999; Plumridge i Thomson 2003; Brannen i Nilsen 2005; Gross 2005; Smart 2007; Gabb 2008; Jamieson 2011; Schmidt 2011, 2012, 2016a; Mizielińska 2017; Stasińska 2018).

Zakończenie

Krytycznym czytelnikom i czytelniczkom niektóre założenia i ustalenia tego tekstu mogą się wydać znajome. Znaczący teorii na temat rodziny wskażą tu na nowe studia nad rodziną, eksperci od socjologii życia codziennego – na teorie praktyk, dobrego metodolodzy – na intersekcjonalność, a listę tę można by kontynuować. Proponowany paradygmat wydaje nam się jednak świeży poznawczo i potrzebny z kilku powodów. Po pierwsze, łączy on wiele rozproszonych wątków w spójną całość, proponując twórczą syntezę nurtów, które rozwijały się często zupełnie niezależnie od siebie i które nieraz przynależą do różnych

d dziedzin socjologii. Po drugie, wyrasta z praktyki badawczej i tego, co okazało się zbieżne w szeregu projektów empirycznych wykonanych na przestrzeni ostatnich kilku lat w Polsce, uwzględniających lokalny kontekst kulturowy, przepracowujących koncepcje powstałe na Zachodzie w rodzinnych realiach. Po trzecie, zawiera zarówno ustalenia teoretyczne, jak i wytyczne metodologiczne, i etyczne (zawarte w kolejnych tekstach tego bloku). Po czwarte, odnosimy wrażenie, że w głównym nurcie badań naukowych oraz w publicystyce relacyjne, procesualne i zakorzenione w praktykach koncepcje par są słabo reprezentowane, ustępują prostszym koncepcjom, „wielkim narracjom” (kryzys rodziny, rozpad par, indywidualizacja itp.) oraz wyjaśnieniom skupiającym się zbyt mocno na wiedzy deklaratywnej oraz statystyce publicznej.

Wszystkie te powody skłaniają nas do potwierdzenia tezy, że kategoria pary intymnej i socjologia pary są bardzo potrzebne, jednak nie w roli kolejnych etykietek, lecz klamry łączącej takie teorie i badania dotyczące życia intymnego, które stosują omówione w tym tekście założenia i wynikające z nich praktyczne implikacje, wyłożone w kolejnych tekstach w tym bloku tematycznym.

Bibliografia

- Adamski, Franciszek. 2002. *Rodzina: wymiar społeczno-kulturowy*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Baldassar, Loretta i Laura Merla (red.). 2014. *Transnational Families, Migration and the Circulation of Care: Understanding Mobility and Absence in Family Life*. New York: Routledge.
- Barańska, Zofia. 1975. *Rodzina w ludowych przysłowiach i pieśniach*. W: J. Komorowska (red.). *Przemiany rodziny polskiej*. Warszawa: Instytut Wydawniczy CRZZ, s. 118–147.
- Barker, Meg. 2011. *Monogamies and non-monogamies: a response to „The challenge of monogamy: bringing it out of the closet and into the treatment room” by Marianne Brandon*. „Sexual and Relationship Therapy” 26 (3): 281–287.
- Beck, Ulrich i Elisabeth Beck-Gernsheim. 2013. *Miłość na odległość: modele życia w epoce globalnej*. Tłum. M. Sutowski. Warszawa: WN PWN.
- Bernardes, Jon. 2008. *Family Studies: An Introduction*. London: Routledge.
- Bieńko, Mariola. 2013. *Wymiary intymności w związkach nieheteronormatywnych*. „InterAlia. A Journal of Queer Studies” 8: 33–47.
- Bourdieu, Pierre. 2006. *Medytacje pascaliańskie*. Tłum. K. Wakar. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Bourdieu, Pierre. 2008. *Zmysł praktyczny*. Tłum. M. Falski. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Bourdieu, Pierre. 1990. *In Other Words: Essays Towards a Reflexive Sociology*. Stanford: Stanford University Press.

- Brannen, Julia i Ann Nilsen. 2005. *Individualisation, Choice and Structure: A Discussion of Current Trends in Sociological Analysis*. „The Sociological Review” 53 (3): 412–428.
- Burkart, Günter. 1997. *Lebensphasen – Liebesphasen: vom Paar zur Ehe, zum Single und zurück?* Opladen: Leske+Budrich.
- Burkart, Günter. 2008. *Familiensoziologie*. Konstanz: UVK.
- Butler, Judith. 1997. *The Psychic Life of Power: Theories in Subjection*. Stanford: Stanford University Press.
- Butler, Judith. 2006. *Precarious Life: The Powers of Mourning and Violence*. London, New York: Verso.
- Bystydziński, Jill M. 2011. *Intercultural Couples. Crossing Boundaries. Negotiating Difference*. New York: New York University Press.
- Çalışkan, Koray i Michel Callon. 2009. *Economization, Part 1: Shifting Attention from the Economy towards Processes of Economization*. „Economy and Society” 38 (3): 369–398.
- Carrington, Christopher. 1999. *No Place like Home: Domesticity and Family Life among Lesbian and Gay Relationships*. Chicago: University of Chicago Press.
- Cheal, David J. 2008. *Families in Today's World: A Comparative Approach*. London, New York: Routledge.
- Collet, Beate. 2015. *From Inter-marriage to Conjugal Mixedness: Theoretical Considerations Illustrated by Empirical Data in France*. „The Annals of the American Academy of Political and Social Science” 662 (1): 129–147.
- Crenshaw, Kimberle. 1991. *Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence against Women of Color*. „Stanford Law Review” 43 (6): 1241–1299.
- Czeczterda, Wanda. 1978. *Młode małżeństwo i mieszkanie: potrzeby i ich zaspokojenie*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Doźduł-Lityńska, Anna i Danuta Markowska. 1975. *Współczesna rodzina w Polsce*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Ducu, Viorela i Iulia Hossu. 2016. *Bi-national Couples with a Romanian Partner in the European Context*. W: V. Ducu i A. Teldgi-Csetri (red.). *Managing Difference in Eastern-European Transnational Families*. Frankfurt am Main: Peter Lang, s. 131–150.
- Dyczewski, Leon. 1975. *Zmiany w spójności więzi międzypokoleniowej w rodzinie*. W: J. Komorowska (red.). *Przemiany rodziny polskiej*. Warszawa: Instytut Wydawniczy CRZZ, s. 310–342.
- Dyczewski, Leon. 1994. *Rodzina, społeczeństwo, państwo*. Lublin: TN KUL.
- Elias, Norbert. 2008. *Spółczesność jednostek*. Tłum. J. Stawiński. Warszawa: WN PWN.
- Finch, Janet. 2007. *Displaying Families*. „Sociology” 41: 65–81.
- Flandrin, Jean-Louis. 1998. *Historia rodziny*. Tłum. A. Kuryś. Warszawa: Volumen.
- Fuchs, Peter. 2003. *Liebe, Sex und solche Sachen: Zur Konstruktion moderner Intim-systeme*. Konstanz: UVK.
- Gabb, Jacqui. 2008. *Researching intimacy in families. Palgrave Macmillan studies in family and intimate life*. Basingstoke [England], New York: Palgrave Macmillan.

- Gabb, Jacqui i Janet Fink. 2018. *Couple relationships in the 21st century*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire, New York: Palgrave Macmillan.
- Gądecki, Jacek, Marcin Jewdokimow i Magdalena Żadkowska. 2017. *Tu się pracuje! Socjologiczne studium pracy zawodowej prowadzonej w domu na zasadach telepracy*. Kraków: Wydawnictwo Libron.
- Giddens, Anthony. 2007. *Przemiany intymności: seksualność, miłość i erotyzm we współczesnych społeczeństwach*. Tłum. A. Szulżycka. Warszawa: WN PWN.
- Giza-Poleszczuk, Anna. 2005. *Rodzina a system społeczny: reprodukcja i kooperacja w perspektywie interdyscyplinarnej*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Gross, Neil. 2005. *The Detraditionalization of Intimacy Reconsidered*. „Sociological Theory” 23 (3): 286–311.
- Halawa, Mateusz. 2006. *Życie codzienne z telewizorem: z badań terenowych*. Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne oraz TVN.
- Halawa, Mateusz. 2013. *Facebook – platforma algorytmicznej towarzyskości i technologia siebie*. „Kultura i Społeczeństwo” 57 (4): 117–144.
- Halawa, Mateusz. 2015. *In New Warsaw: Mortgage Credit and the Unfolding of Space and Time*. „Cultural Studies” 29 (5–6): 707–732.
- Halawa, Mateusz i Marta Olcoń-Kubicka. 2018. *Digital Householding: Calculating and Moralizing Domestic Life Through Homemade Spreadsheets*. „Journal of Cultural Economy” DOI: 10.1080/17530350.2018.1486728
- Hochschild, Arlie Russell. 2009. *Zarządzanie emocjami. Komercjalizacja ludzkich uczuć*. Tłum. J. Konieczny. Warszawa: WN PWN.
- Holman, Amanda i Alan Sillars. 2011. *Talk About ‘Hooking Up’: The Influence of College Student Social Networks on Nonrelationship Sex*. „Health communication” 27 (2): 205–216.
- Illouz, Eva. 1997. *Consuming the romantic utopia: love and the cultural contradictions of capitalism*. Berkeley: University of California Press.
- Illouz, Eva. 2010. *Uczucia w dobie kapitalizmu*. Tłum. Z. Simbierowicz. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Jabłoński, Daniel i Lech Ostasz. 2001. *Zarys wiedzy o rodzinie, małżeństwie, kohabitacji i konkubinacie: perspektywa antropologii kulturowej i ogólnej*. Olsztyn: Adiaphora.
- Jamieson, Lynn. 2011. *Intimacy as a Concept: Explaining Social Change in the Context of Globalisation or Another Form of Ethnocentrism?* „Sociological Research Online” 16 (4): 1–13.
- Jasińska, Joanna. 2018a. *Polsko-amerykańskie małżeństwa i ich wielokulturowe światy społeczne*. Praca doktorska pod kier. R. Siemieńskiej-Żochowskiej. Warszawa: Instytut Studiów Społecznych UW.
- Jasińska, Joanna. 2018b. *Cosmopolitan Reality of Polish-American Families*. W: *New Cosmopolitanism, Race and Ethnicity: Cultural Perspectives*. Berlin: De Gruyter [w recenzji].
- Jewdokimow, Marcin i Magdalena Garncarek. 2007. *W pół kroku. Single o sobie samych*. „Societas/Communitas” 4–5 (2): 173–194.

- Joas, Hans. 1992. *Die Kreativität des Handelns*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Kaufmann, Jean-Claude. 1992. *La Trame conjugale: analyse du couple par son linge*. Paris: Nathan.
- Kaufmann, Jean-Claude. 1999. *Mit Leib und Seele. Theorie des Haushaltstätigkeit*. Konstanz: UVK.
- Kaufmann, Jean-Claude. 2002. *Singlefrau und Märchenprinz: über die Einsamkeit moderner Frauen*. Konstanz: UVK.
- Kaufmann, Jean-Claude. 2004. *Ego. Socjologia jednostki*. Tłum. K. Wakar. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Kaufmann, Jean-Claude. 2008. *Was sich liebt, das nervt sich*. Konstanz: UVK.
- Kaufmann, Jean-Claude. 2010. *Wywiad rozumiejący*. Tłum. A. Kapciak. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Kaufmann, Jean-Claude. 2012. *Niezwykła historia szczęśliwej miłości*. Tłum. A. Kapciak. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Koppetsch, Cornelia i Günter Burkart. 1999. *Die Illusion der Emanzipation: zur Wirksamkeit latenter Geschlechtnormen im Milieuvvergleich*. Konstanz: UVK.
- Kovács, Nóra. 2016. *Global Migration and Inter-marriage in Chinese-Hungarian Context*. W: V. Ducu i A. Teldgi-Csetri (red.). *Managing Difference in Eastern-European Transnational Families*. Frankfurt am Main: Peter Lang, s. 113–131.
- Krzaklewska, Ewa i Anna Ratecka. 2014. *Władza w intymnych związkach heteroseksualnych: refleksja nad badaniem władzy w kontekście równości płci*. „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Sociologica” 51: 149–167.
- Kuchowicz, Zbigniew. 1983. *Miłość staropolska: wzory – uczuciowość – obyczaje erotyczne XVI-XVIII wieku*. Łódź: Wydawnictwo Łódzkie.
- Kuklo, Cezary. 1995. *Współczesne badania nad rodziną w Europie XVI-XVIII wieku*. W: E. Hałoń (red.). *Rodzina – jej funkcje przystosowawcze i ochronne*. Warszawa: Centrum Upowszechniania Nauki PAN, s. 141–152.
- Kuklo, Cezary. 2009. *Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej*. Warszawa: DiG.
- Kurdek, Lawrence A. 2004. *Are Gay and Lesbian Cohabiting Couples Really Different from Heterosexual Married Couples?* „Journal of Marriage and Family” 66 (4): 880–900.
- Kwak, Anna. 2005. *Rodzina w dobie przemian*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”.
- Langley, Paul. 2008. *The Everyday Life of Global Finance: Saving and Borrowing in Anglo-America*. Oxford: OUP.
- Lanzieri, Giampaolo. 2012. *Mixed Marriages in Europe 1990–2010*. W: K. Doo-Sub (red.). *Cross-Border Marriage: Global Trends and Diversity*. Seoul: Korea Institute for Health and Social Affairs, s. 81–121.
- Lenz, Karl. 2009. *Soziologie der Zweierbeziehung: Eine Einführung*. Berlin: Springer-Verlag.
- Levin, Irene i Jan Trost. 1992. *Understanding the Concept of Family*. „Family Relations” 41 (3): 348–351.

- 36 F. SCHMIDT, J. MIZIELIŃSKA, A. STASIŃSKA, M. OLCOŃ-KUBICKA, M. ZADKOWSKA, J. JASIŃSKA, M. HALAWA
- Luhmann, Niklas. 1998. *Die Gesellschaft der Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Luhmann, Niklas. 2003. *Semantyka miłości: o kodowaniu intymności*. Tłum. J. Łoziński. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Luhmann, Niklas. 2006. *Pojęcie społeczeństwa*. Tłum. J. Winczorek. W: A. Jasińska-Kania i inni (red.). *Współczesne teorie socjologiczne*. Warszawa: Nomos, s. 414–424.
- Luhmann, Niklas. 2007. *Systemy społeczne: zarys ogólnej teorii*. Tłum. M. Kaczmarczyk. Warszawa: Nomos.
- Luhmann, Niklas. 2008. *Liebe. Eine Übung*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Łobodzińska, Barbara. 1974. *Rodzina w Polsce*. Warszawa: Interpress.
- Mackey, Richard A., Matthew A. Diemer i Bernard A. O'Brien. 2004. *Relational Factors in Understanding Satisfaction in the Lasting Relationships of Same-Sex and Heterosexual Couples*. „Journal of Homosexuality” 47 (1): 111–136.
- Majka-Rostek, Dorota. 2008. *Związki homoseksualne. Studium socjologiczne*. Warszawa: Difin.
- Martin, Randy. 2002. *Financialization of daily life*. Philadelphia: Temple University Press.
- Mead, George H. 1975. *Umysł, osobowość i społeczeństwo*. Tłum. Z. Wolińska. Warszawa: PWN.
- Meuser, Michael. 1998. *Vergesellschaftete Intimität. Geschlechterpolitik und Liebe*. W: K. Hahn i G. Burkart (red.). *Liebe am Ende des. XX Jahrhunderts. Studien zur Soziologie intimer Beziehungen*. Opladen: Leske+Budrich, s. 217–235.
- Mitterauer, Michael i Reinhard Sieder. 1991. *Vom Patriarchat zur Partnerschaft. Zum Strukturwandel der Familie*. München: Beck.
- Mizielnińska, Joanna. 2009. *Rodziny i związki intymne – spojrzenie na przekór*. W: A. Adamiecka-Sitek i D. Buchwald (red.). *Konstelacje rodzinne. Obraz rodziny w polskim dramacie i teatrze w perspektywie gender i queer*. Warszawa: Instytut Teatralny im. Zbigniewa Raszewskiego.
- Mizielnińska, Joanna. 2012. *Niebezpieczne związki? Płeć, rasa i seksualność w ramach teorii interseksjonalności i teorii queer*. „Societas / Communitas” 13 (1): 171–202.
- Mizielnińska, Joanna. 2017. *Odmienne czy zwyczajne? Rodziny z wyboru w Polsce*. Warszawa: WN PWN.
- Mizielnińska, Joanna, Marta Abramowicz i Agata Stasińska. 2014. *Rodziny z wyboru w Polsce: życie rodzinne osób nieheteroseksualnych*. Warszawa: Instytut Psychologii Polskiej Akademii Nauk.
- Mizielnińska, Joanna i Agata Stasińska. 2014. *Prywatne jest polityczne: strategie emancypacyjne rodzin z wyboru w Polsce*. „Studia Socjologiczne” 4 (215): 111–140.
- Mizielnińska, Joanna i Agata Stasińska. 2017a. „There Is Nothing like a Family”: *Discourses on Families of Choice in Poland*. „Journal of Homosexuality” 64 (13): 1793–1815.
- Mizielnińska, Joanna i Agata Stasińska. 2017b. *Beyond the Western Gaze: Families of Choice in Poland*. „Sexualities”: 12.09.2017, DOI: <https://doi.org/10.1177/1363460717718508>.

- Mizielińska, Joanna, Justyna Struzik i Agnieszka Król. 2017. *Różnym głosem. Rodziny z wyboru w Polsce*. Warszawa: WN PWN.
- Morgan, David. 1996. *Family Connections: An Introduction to Family Studies*. Cambridge, MA: Polity.
- Morgan, David. 2011a. *Locating „Family Practices”*. „Sociological Research Online” 16 (4): 1–9.
- Morgan, David. 2011b. *Rethinking Family Practices*. Basingstoke, New York: Palgrave Macmillan.
- Olcoń-Kubicka, Marta i Mateusz Halawa. 2018. *Making a Living: How Middle-Class Couples in Warsaw Start and Practice a Household*. „Kultura i Społeczeństwo” 3 (w druku).
- Olcoń-Kubicka, Marta. 2016a. *Financial Arrangement as a Reflection of Household Order*. „Polish Sociological Review” 4 (196): 477–494.
- Olcoń-Kubicka, Marta. 2016b. *Oznaczanie i liczenie domowych pieniędzy*. „Studia Socjologiczne” 3 (222): 51–77.
- Pahl, Jan M. 1989. *Money and Marriage*. Basingstoke: Macmillan Education.
- Paprzycka, Emilia. 2008. *Kobiety żyjące w pojedynkę: między wyborem a przymusem*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”.
- Piotrowski, Jerzy. 1970. *Rodzina wielopokoleniowa w Polsce*. „Problemy rodziny” 55 (5): 1–9.
- Plumridge, Libby i Rachel Thomson. 2003. *Longitudinal qualitative studies and the reflexive self*. „International Journal of Social Research Methodology” 6 (3): 213–222.
- Przybył, Iwona. 2017. *Historie przedślubne. Przemiany obyczajowości i instytucji zaręczyn*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Rancew-Sikora, Dorota i Magdalena Żadkowska. 2017. *Receiving guests at home by nationally mixed couples: the case of Polish females and Norwegian males*. „Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny” 166: 61–86.
- Reckwitz, Andreas. 2002. *Toward a Theory of Social Practices: A Development in Culturalist Theorizing*. „European Journal of Social Theory” 5 (2): 243–263.
- Regnerus, Mark i Jeremy Uecker. 2011. *Premarital Sex in America. How Young Americans Meet, Mate and Think about Marrying*. Oxford: Oxford University Press.
- Roseneil, Sasha i Shelley Budgeon. 2004. *Cultures of Intimacy and Care beyond ‘the Family’: Personal Life and Social Change in the Early 21st Century*. „Current Sociology” 52 (2): 135–159.
- Rostowski, Jan. 1987. *Zarys psychologii małżeństwa*. Warszawa: PWN.
- Schatzki, Theodore R. 1996. *Social Practices: A Wittgensteinian Approach to Human Activity and the Social*. Cambridge University Press.
- Schatzki, Theodore R., Karin Knorr-Cetina i Eike von Savigny. 2001. *The Practice Turn in Contemporary Theory*. Psychology Press.
- Schmidt, Filip. 2010. *Teorie kuchenne: dialektyka przyzwyczajzeń i refleksyjność w koncepcji Jeana-Claude’a Kaufmanna*. „Kultura i Społeczeństwo” 1 (54): 49–86.
- Schmidt, Filip. 2011. *Nieczyste relacje: ambiwalencje i napięcia w dzisiejszych związkach intymnych – krytyczna analiza koncepcji Anthony’ego Giddensa*. „Kultura i Społeczeństwo” 1 (58): 121–146.

- Schmidt, Filip. 2012. *Mieszkać razem. Powstawanie i dynamika związków intymnych*. Praca doktorska pod kier. M. Krajewskiego. Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.
- Schmidt, Filip. 2013. *Wynajęcie: wielość światów*. W: N. Fiedorczuk (red.). *Wynajęcie*. Warszawa: Fundacja Bęc Zmiana.
- Schmidt, Filip. 2015. *Para, mieszkanie, małżeństwo: dynamika związków intymnych na tle przemian historycznych i współczesnych dyskusji o procesach indywidualizacji*. Warszawa–Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika i Fundacja na rzecz Nauki Polskiej.
- Schmidt, Filip. 2016a. *Materializacja pary: napięcia w procesie budowania domowej codzienności we dwoje*. W: M. Łukasiuk i M. Jewdokimow (red.). *Socjologia zamieszkiwania: narracje, dyfuzje, interwencje*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, s. 153–172.
- Schmidt, Filip. 2016b. *Zmęczeni intymnością. Zmęczenie jako doświadczenie, problem i środek komunikacji we współczesnych relacjach intymnych*. „Kultura Współczesna: teoria, interpretacje, krytyka” 3: 149–165.
- Schmidt, Günter i inni. 2006. *Spätmoderne Beziehungswelten: Report über Partnerschaft und Sexualität in drei Generationen*. Wiesbaden: VS Verlag.
- Schneider, David Murray. 1984. *A Critique of the Study of Kinship*. University of Michigan Press.
- Shove, Elizabeth. 2003. *Comfort, Cleanliness and Convenience: The Social Organization of Normality*. Oxford: Berg.
- Simmel, Georg. 2005. *Socjologia*. Tłum. M. Łukasiewicz. Warszawa: WN PWN.
- Simmel, Georg. 2008. *Pisma socjologiczne*. Tłum. J. Szacki. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Singh, Supriya. 1997. *Marriage money: the social shaping of money in marriage and banking*. Studies in society. St. Leonards, N.S.W: Allen & Unwin.
- Singly, Francois de. 2005. *Libres ensemble: l'individualisme dans la vie commune*. Paris: Nathan.
- Skowrońska, Marta. 2015. *Jak u siebie: zamieszkiwanie i komfort*. Kraków: Nomos.
- Slany, Krystyna. 2002. *Alternatywne formy życia małżeńsko-rodzinnego w ponowoczesnym świecie*. Kraków: Nomos.
- Slany, Krystyna i Magdalena Żadkowska. 2017. *Mixed Relationships and Marriages in the Context of Migration and Multiculturalism*. „Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny” 166: 5–12.
- Smart, Carol. 2007. *Personal Life: New Directions in Sociological Thinking*. Cambridge, UK, Malden, MA: Polity Press.
- Sowa-Behtane, Ewa. 2016. *Rodziny wielokulturowe*. Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Stanisz, Agata. 2014. *Rodzina made in Poland: antropologia pokrewieństwa i życia rodzinnego*. Poznań: Wydawnictwo Nauka i Innowacje.
- Stasińska, Agata. 2018. *Socjologia pary. Praktyki intymne w związkach nieheteroseksualnych*. Kraków: Nomos.
- Struzik, Justyna. 2014. *Seksualność interseksjonalnie: spotkania, dyskusje*. „Studia Socjologiczne” 4: 235–254.

- Swidler, Ann. 2001. *Talk of Love: How Culture Matters*. Chicago: University of Chicago Press.
- Szarota, Piotr. 2011. *Anatomia randki*. Warszawa: Muza.
- Szlendak, Tomasz. 2010. *Socjologia rodziny: ewolucja, historia, zróżnicowanie*. Warszawa: WN PWN.
- Tarkowska, Elżbieta. 2009. *Źródła i konteksty socjologii życia codziennego*. W: M. Bogunia-Borowska (red.). *Barwy codzienności. Analiza socjologiczna*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Taylor, Yvette, Sally Hines i Mark E. Casey (red.). 2010. *Theorizing Intersectionality and Sexuality*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Trost, Jan. 1993. *Family from a Dyadic Perspective*. „Journal of Family Issues” 14 (1): 92–104.
- Tyszką, Zbigniew. 1990. *Socjologia rodziny w Polsce*. „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 3–4: 233–251.
- Umberson, Debra, Mieke, Beth Thomeer, i Amy C. Lodge. 2015. *Intimacy and Emotion Work in Lesbian, Gay, and Heterosexual Relationships*. „Journal of Marriage and Family” 2 (77): 542–556.
- Vogler, Carolyn. 1998. *Money in the Household: Some Underlying Issues of Power*. „The Sociological Review” 46 (4): 687–713.
- Walczak, Bartłomiej. 2016. *Rodzina transnarodowa. Konteksty i implikacje*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Wężowicz-Ziółkowska, Dobrosława. 1991. *Miłość ludowa. Wzory miłości wieśniaczej w polskiej pieśni ludowej XVII–XX wieku*. Wrocław: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze.
- Wilkinson, Eleanor. 2010. *What’s Queer about Non-Monogamy Now?* W: M. Barker i D. Langdridge (red.). *Understanding Non-Monogamies*. London: Routledge, s. 243–254.
- Wilkinson, Eleanor. 2013. *Learning to Love Again: ‘Broken Families’, Citizenship and the State Promotion of Coupledness*. „Geoforum” 49: 206–213.
- Wiślicz, Tomasz. 2012. *Upodobanie. Małżeństwo i związki nieformalne na wsi polskiej XVII–XVIII wieku*. Wrocław: Chronicon.
- Zelizer, Viviana A. 2012. *How I Became a Relational Economic Sociologist and What Does That Mean?* „Politics & Society” 2 (40): 145–174.
- Zybilkiewicz, Lidia. 1999. *Kobieta w Krakowie w 1880 r. w świetle ankiet powszechnego spisu ludności: studium demograficzne*. Kraków: Historia Iagiellonica.
- Żadkowska, Magdalena. 2012. *Para w praniu. O współczesnej rodzinie i codziennych czynnościach w socjologii Jeana-Claude’a Kaufmanna*. „Studia Socjologiczne” 2 (205): 143–165.
- Żadkowska, Magdalena. 2016. *Para w praniu: codzienność, partnerstwo, obowiązki domowe*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Żadkowska, Magdalena. 2017. *Kaufmann’s Comprehensive Interview Applied in a Longitudinal Study of Migrant Couples: Notes from the Field*. „Romanian Journal of Population Studies” 1 (IX): 59–78.